

Eesti Maaülikool
Põllumajanduse ja keskkonnakaitse instituut

Seto maastikuarhitektuurilise pärandi inventeerimine, I etapp

Koostaja: Mart Külvik

Obinitsa-Tartu 2007

Sisukord

Sissejuhatuseks.....	3
Setumaa senine maastikuarhitektuuriline käsitletus.....	4
Setumaa maastikuarhitektuurilised arengueesmärgid	6
Pikaajalised eesmärgid	6
Eesmärgid aastaks 2010.....	7
Uurimismetoodikatest	8
Kaardianalüüs.....	8
Maastikuruumi ja maastikukarakteri analüüs	8
Maastiku tähenduste analüüs	10
Instrumente maastikuarhitektuurilise pärandi kaitsel.....	10
Programmdokumente	10
Sektorite toetus.....	11
Planeeringud.....	12
Maastikuhoolduskavad	13
Maastikuhooldusplaanid	14
Kokkuvõte.....	16
Lisa 1. Kaardimaterjale maastikuarhitektuuriliseks analüüsiks	17
Esimese Eesti Vabariigi eelsed kartograafilised materjalid.....	17
Esimese Eesti Vabariigi kartograafilised materjalid	19
Eesti NSV kaardimaterjal	20
Võimalikud kartograafilised allikmaterjalid taasiseseisvunud Eesti Vabariigist	21
Lisa 2. Maastike tähendusi Setumaa elanikele	23

Sissejuhatuseks

Nagu üldiselt kogu Maailmas, Euroopas ja Eestis, on ka piirkondlikul Setumaal toimumas traditsiooniliste maa-maastikusse¹ kuuluvate tegevusalade (peamiselt põllundus ja metsakasutus) hääbumine. Muutused taluehitiste, külade ja laiemalt kultuurmaastike koosseisus, struktuuris ning kasutusfunktsioonis nõuavad laiemat ühiskondlikku tähelepanu. On tekkinud edasilükkamatu vajadus säilitada ja väärtustada piirkondlikke ehitustraditsioone ja laiemalt traditsioonilisi iseloomulikke kultuurmaastikke. Selleks, et haarata laiemalt traditsioonilise elukondliku miljöo väärtusi, kasutame maastikuarhitektuurilist vaatepunkti. Mõistega **“maastikuarhitektuuriline pärand”** tähistatakse selles töös kogu rajatud (sh ehitatud) keskkonda maastikulises kontekstis, mis on loodud varasemate põlvkondade looduskasutuskultuuride järjepidevas ajalises ja ruumilises interaktsioonis. Maastikuarhitektuur on tegevusvaldkond, mille objektiks ümbritseva (välisruumi) maastiku organiseerimine, eesmärgiga kujundada see inimesele soodsaks elukeskkonnaks. Maastikuarhitektuuriline ideoloogia suunab maastikukasutust ning seostab tehnilikke maastikuelemente looduslike struktuuridega, lähtudes säästva arengu printsiibist².

Järgides maa-arhitektuuri arengukava³ põhiloogikat, jaguneb ajalooliselt kohalik arhitektuuripärand, aga laiemalt ka maastikupärand, päritolult ja iseloomult kaheks erinevaks haruks – kohalikuks ehk rahvuslikuks ning rahvusvaheliseks. Kohaliku algupäraga “rahvuslik” taluarhitektuur ja -maastik on olemuselt lihtsad, looduslähedased, traditsioonilised ja vähemuutuvad. Nt setu nn kindlustalu või küla religioosne kese tsässonaga on muutunud ajapikku olulisteks märkideks setu omakultuuris.

Alates varasest keskajast Setumaal levima hakanud slaavi päritolu kiriku-, linna-, külaarhitektuur on olnud muutustele avatum ja individualistlikum. Need kultuurmaastikud koos sealsete ehitustega on Setumaale tähtsad visuaalsed sümbolid, mis ühendavad setu omakultuuriruumi laiemas kontekstiga.

Setu maastikuarhitektuurilisest pärandist ülevaate saamiseks tuleks metoodiliselt läheneda kolmeti. Esmalt tuleks analüüsida maastiku meetrikat, selgitada kaardianalüüsil iseloomulikke maastikumustreid; teiseks tuleks analüüsida maastike visuaalseid aspekte, selgitada iseloomulikud maastikuelemendid vaatelisest (või laiemalt: tajude) seisukohast lähtudes; kolmandaks, tuleks analüüsida maastiku kui märki või kui narratiivi, selgitada setusid ümbritseva maastikulise ruumi, kohtade, asjade ning aegade ja muutumiste iseloomulikud tähendused nii kohalike elanike kui väljastpoolt tulijate jaoks.

¹ Mõeldud on rahvusvaheliste mõistete “ruraal-maastiku” ja “rustikaal-maastiku” tähendust.

² Maastikuarhitekti kutsestandard: <http://www.maastikuarhitekt.ee/?nodeid=47&lang=et> (28.11.2007), järgi

³ Valdkonna arengukava 2007–2010. Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine <http://www.kul.ee/print.php?path=0x214x1280>

Käesolev materjal annab lühiülevaate Setumaa senisest maastikuarhitektuurilisest käsitletusest, pakub välja Setumaa maastikuarhitektuurilise pikaajalise arenguvisiooni ja eesmärkide aastani 2010 aruteluvariandid ja visandab meetodilised põhijooned setu kultuurmaastike inventeerimise korraldamiseks. Töö viimases osas on toodud ülevaade praegu kasutatavates valitsemiskorralduslikest vahenditest edasise maastikuarhitektuurilise kaitse- ja hoiutegevuse suunamisel.

Setumaa senine maastikuarhitektuuriline käsitletus

Üheks varasemaks kirjandusallikaks Setu külamaastiku ja arhitektuuri kohta on ilmselt Chr. H. J. Schlegeli „Reise über Oberund, Nieder-Sachsen und die Ostsee nach Estland im Jahre 178*, 1801, 1807, 1815 und 1830” kuuendas köites, mis kajastab Chr. H. J. Schlegeli reisi Pihkva kubermangus Irboska ja Petseri vahemail setu alal asuvasse S*** (arvatavasti Zalesja) mõisa juunis-juulis 1815⁴. Nii märkivat Chr. H. J. Schlegel, et külad on pisikesed, mitmes vaid 5–10 meeshinge. Elamud ja kõrvalhooned on eesti kombe kohaselt paigutatud ebareeglipäraselt, mitte ühte tänavasse nagu puhtvene külades. Hoonete kõrval on väike juurviljaaed ja kartulipeenrad. Kõike ümbritseb tara. Enamasti on külas ühissaun, kuid mõnel perel on saun ka omaette (*op. cit.*, lk 83).

Mõningaid ülestähendusi setude eluolust, ehitistest ja külamaastikust on teinud eelmise sajandi alguskümnendil Jakob Hurt⁵ ja Willem Buck⁶. Samasse aega kuulub setu külamaastiku kirjeldus August Suurkaskelt, kes kirjutab: *Setud elutsevad külade kaupa. Külad seisavad väikestest õlekatustega urtsikutest ja mõnest kõrvalisest saunakesest, mis tihti rehe, talli või lauda aset täidab, koos.*⁷

Seni ilmunud publikatsioonidest kõige põhjalikumaks setu külaarhitektuuri ja ka laiemalt külamaastiku käsitlemiseks võib lugeda 1925-1926 ilmunud Ilmari Mannise artiklit „Setude ehitused”⁸. Manninen annab põhjaliku ülevaate eluhoonest, selle erinevatest tüüpidest ning üksikutest osadest, ehituslikust iseärasusest, samuti detailse ülevaate elumaja uuest, akendest ja sisustusest. Üheks olulisemaks üldistuseks tema artiklis, mis omab võrdlevat haaret ka naaberkultuuridesse, on setu talu nelja põhitüübi eristamine. Üllatavana mõjub kirjutaja mure, et endised ehitusviisid on hooga hakanud lagunema. Maa kruntidesse jagamine on põhjuseks, mis pärast paljud kolivad külast välja ja seavad hooned uuele kohale üles oma heaksnägemise ja tarviduse, mitte enam nii suurel määral kui enne traditsiooni järele.

1928. aastal ilmunud Koguteos Setumaa käsitleb ühe olulise aspektina ka setu kultuurmaastike sh. taluarhitektuuri piirkondlikke eripärasid⁹.

⁴ Viies, A. 2001. *Kultuur ja traditsioon: [artiklikogumik]*. Eesti mõttelugu 39. Tartu: Ilmamaa.

⁵ Hurt, J. 1904. Über die pleskauer Esten oder die sogenannten Setukesen, Helsingfors.

⁶ Buck, W. 1909. Petseri eestlased. Postimehe trükk.

⁷ Suurkask, A. 1913. Väljaanne 3, lk. 17

⁸ Manninen, I. 1925; 1926. Setude ehitused. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I, lk. 53-88; II, lk 103-128.

⁹ Koguteos Setumaa 1928.

Nõukogude perioodil on kaks etnograafi – Tamara Habicht ja Jelizaveta Richter uurinud muu hulgas setu taluehitisi, pöörates vahel tähelepanu ka laiemat maastikulist konteksti iseloomustavatele karakteristikutele ¹⁰. Spetsiifiliselt setu taluarhitektuurile on pühendatud J. Saroni käsikirjaline uurimus 1981. aastast ¹¹. Käesoleval aastal on aga valminud Ahto Raudoja uurimistöö tulemusel põhimõtteliselt uue sisulise kvaliteediga magistriväitekiri setu talurahvaarhitektuurist ja selle inventeerimise metoodikast ¹².

Varasemast küla ülesehitusest Setumaal pole palju teada, kuid alates 19. sajandist olid Setomaa külad üsna suured, koosnedes keskmiselt ca 20 majapidamisest ¹³. Küla kui kompleksse asuala muutumine sai alguse maade kruntimisega 1920. aastatel. Suuri muudatusi külade arengus tõi kaasa NSV Liidu anneksioon ja maa riigistamine 1940. aastal ning massiline kolhooside moodustamine 1949. aastal ja 1950. aastate algul. Talude kaotamisega jäid külad püsima üksnes asulatena. Suurematesse vanadesse küladesse kolhoosikeskuste ehitamine ning uut tüüpi elu- ja majandushoonete püstitamine muutis senist asustuspilti märgatavalt. Samal ajal jäid vanades külades taluõued ja -hooned üksteise järel tühjaks ning suur osa neist hävis hoopis. Uus periood traditsioonilises külapildis toimunud muutustes algas 21. sajandil, mis tõi endaga kaasa maaelanike arvu, eriti piiriäärsetel aladel, kiire kahanemise ning paljude seni asustatud talude ja külade mahajätmise. Lagunemise ja seni veel hästi säilinud hoonete äraveo tõttu hävis näit. aastail 2005–2006 Väiko-Rääptsova küla Värskas vallas: neil kahel aastal veeti sealt ära u. 10 korralikku hoonet; vähemalt teist samapalju (peamiselt vahelikud, küünid ja teised kergehitised), mida ei peetud teisaldamise väärilisteks või mille seisukord oli halb, hävis ¹⁴.

Viimase sajandi võimuideoloogiatega mõjutusi ja peegeldusi Setu kultuurmaastike kujunemisel analüüsib K. Semmi ja H. Soovälja kultuurigeograafiline artikkel Setumaa Kogumikus nr. 2 ¹⁵. Autorite arvates on mitteformaalsete nulkade eristamine rahva poolt ja nende põhine külagruppide (ja vastavate kultuurmaastike – M.K.) eristumine olema tõend tänapäevani kestva tugevast setude subregionaalsest identiteedist.

Põhinedes osaliselt Setumaa kultuurmaastike, täpsemalt Obinitsa ümbrusel tehtud uuringutel, on kaitsnud ka Helen Alumäe doktoritöö ¹⁶. Setumaa elanike maastikueelistusi käsitlevas artiklis ¹⁷ tõendas uurimisgrupp, et kohalikud inimesed

¹⁰ Рихтер, Е. 1961. Материальная культура сел в XIX–XX вв. /Moskvas kaitsstud kandidaadidissertatsioon, mille kättesaadavaid eksemplare pole teada/; Habicht, T. 1965. Kagu-Eesti taluehitised XIX – XX sajandil. Kandidaaditöö, kaitsstud TÜs.

¹¹ Saron, J. 1981. Setu talu, hooned ja sisustus. 19. – 20. sajandi vahetusel. Käsikiri Roca al Mare Vabaõhumuuseumis.

¹² Raudoja, A. 2007. Setomaa traditsioonilise hoonestuse uurimise metoodika ja kaitseinventuur. 146 lk, 97 joonist, 15 tabelit. Lisa 1. Setomaa puit- ja saviarhitektuuri inventeerimise juhised (29 lk) ja välitööankeet (4 lk) + 2 CD-d. Magistriväitekiri. /EMU metsainstituudis/; kaaskujendajaks on käesoleva aruande autor.

¹³ Koguteos Setumaa 1928.

¹⁴ Raudoja, A. 2007. op. cit.

¹⁵ Semm, K. ja H. Sooväli. 2004. Võimuideoloogiatega peegeldused Setumaa kultuurmaastikes. Setumaa Kogumik 2. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, rahvakultuurist, rahvaluulest ja geograafiast. lk 19-31.

¹⁶ Alumäe, H. 2006. Landscape preferences of local people: considerations for landscape planning in rural areas of Estonia. Dissertationes Geographicae Universitatis Tartuensis, 26. 154 pp.

¹⁷ Palang, H., Alumäe, H., Mander, Ü. 2000. Holistic Aspects in Landscape Development: a scenario approach. *Landscape and Urban Planning* 50, 85–94.

eelistavad kõrgeimalt külamaastikke, kus vaateväljas on haritud põllud, kariloomad ja toimivad talukohad. Inimesi häirivad enim külaelu allakäiku signaliseerivad sümbolid nagu põldude söödistumine, võsastumine, lagunevad hooned. Kuivõrd traditsiooniline põllumajandusmaastik on asendumas nn post-produktiivse külamaastikuga, kus annavad tooni turismirajatised ja põllumajanduses mittehõivatud elanike tegevust peegeldavad maastikukarakteristikud, siis peetakse viimastel aastatel oluliseks ka maastiku identiteediväärtust, ajaloolis-kultuurilist pärandit ja maastiku esteetilist aspekti¹⁸.

Erinevaid külatüüpe pole Setumaal teadaolevalt põhjalikumalt uuritud, kuid mõningaid arutlusi leiame erinevatest trükistest. Koguteoses "Setumaa" nimetatakse ühe põlise külavormina sumbküla, kus taluõued ja hooned paiknevad korrapäratult kobaras üksteise kõrval¹⁹, ja mis oli iseloomulik eriti Setumaa läänepoolsetele valdadele (*op. cit.*: 46). Tüüpiliseks sumbkülaks Põhja-Setumaal on peetud Perdaku küla, kus paljud tared, ka vanad, olid 1970. aastail kattelaudadega üle löödud ja kollaseks värvitud²⁰. Setumaa idapoolsetes valdades (eriti Satseri ja Vilo vallas) esines selgel kujul venepärast tänavküla. Seal oli ka ridakülasid, *kus tänav käib kallaku äärel ja elumajad asuvad otsad tänav poole (näit. Unkavitsa). Mõnda võib lugeda tänav- ja haguküla ühendatud tüübiks* (*op. cit.*: 46). A. Remmel nimetab vene elanikkonnaga idapoolsetes valdades kõige sagedamini esinevaks külavormiks tänavküla; teisena teestiku sõlmkohtades tekkinud kodarküla, mille keskel on mõnel pool väljak. Vähem leidub sumbkülasid, mida võib käsitleda ka kui väljaarenemata tänavkülasid. Arvuliselt on kõige rohkem kääbuskülasid²¹.

Setumaa maastikuarhitektuurilised arengueesmärgid

Lähtudes Maa-arhitektuuri arengukava²² põhiloogikast ja kohandades seda Setumaa jaoks iseloomulikele tingimustele on alljärgnevalt sõnastatud Setumaa maastikuarhitektuurilise pikaajalise arenguvisioni ja eesmärkide aastani 2010 esimesed töövariandid edasiseks aruteluks.

Pikaajalised eesmärgid

- Setumaa maastike ilmet loovate ja maastikuarhitektuurilist väärtust omavate objektide (sh ehitiste) omanikud väärtustavad oma valduses olevat kultuuri- ja looduspärandit ning lähtuvad selle kasutamisel ja arendamisel säästva planeerimise²³ põhimõtetest.

¹⁸ Op. cit. Alumäe (2006).

¹⁹ Koguteos Setumaa 1928: 250

²⁰ Holst, J. 1977. Setumaa taluehitistest. Käsikirjaline materjal Eesti Vabaõhumuuseumis (EVM EA 21,1975)

²¹ Remmel A. Petserimaa tervishoiuline kirjeldus, Tartu 1935

²² Valdkonna arengukava 2007–2010. Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine <http://www.kul.ee/print.php?path=0x214x1280>

²³ **säästev planeerimine** tähendab siin maastike (laiemalt: paikade, toodete ja teenuste) kujundamist/loomist viisil, mis vähendab taastumatute loodusvarade kasutamist ja minimeerib keskkonnamõjusid ning seob inimesi looduskeskkonnaga.

- Traditsioonilisest kasutusest välja jäänud/jäävad maastikud leiavad uued, nende maastikuarhitektuurilist väärtust omavaid elemente/struktuure taasesitavaid ja avalike huvidega tasakaalus olevad kasutusviisid.
- Kultuurmaastike ja ehituspärandi alase poliitika ja haldamise tarvis on loodud Setumaa maastikuarhitektuuriliste väärtuste /~maaehituspärandi ja maamaastike/ (nt elemendid, proportsioonid (meetrika), paik- ja piirkondlikud karakteristikud, olulisemate protsesside karakteristikud) avalik, ühilduv ja jätkusuutlikult arenev tegevandmestik²⁴, mis sisaldab ka erinevate asjakohaste ekspertide ja esinduslike ning probleemsete alade/objektide omanike, valitsejate, haldajate operatiivinformatsiooni.

Eeltoodud pikaajalisele eesmärgile suunav **visioon** näeb ette on miljööväärtuslikke ja hooldatud asumeid ning maastikke koos piirkonnale omaste ehitus- ja maastikukujundustraditsioonide säilimisega. Selline olukord loob eeldused turismi, tööhõive ja seeläbi kogu maapiirkonna tasakaalustatud arengule, noorte sidumisele esivanemate kodukohtadega, turvalisele elukeskkonnale, samuti säästvale ja loodushoidlikule eluviisile.

Eesmärgid aastaks 2010

Lühemas perspektiivis, kuni aastani 2010, konkretiseerivad pikaajalisi eesmäärke järgmised tegevussihid:

1. välja on töötatud Setumaa maastikuarhitektuuri (kultuurmaastike ja ehituspärandi) uurimisstrateegia ja -metoodika, sh. inventeerimisstrateegia ja -metoodika;
2. algatatud on järjepidevad ja koordineeritud Setumaa maastikuarhitektuurilised uuringud (sh. inventeerimine ja seire);
3. loodud on Setumaa maastikuarhitektuuriliste väärtuste tegevandmestiku katsevariant;
4. välja on töötatud esialgsed toetusmeetmed Setu maaehituspärandi ja kultuurmaastike säilitamiseks;
5. algatatud on maastikuarhitektuuriline nõustamissüsteem Setumaal

Eesmärkide elluviimiseks konkreetsete ülesannete ja tegevuste planeerimine on küllaltki komplitseeritud ülesanne, sest juba riiklikult kuulub maastiku korralduse, arenduse ja kaitse teema vähemalt viie ministeeriumi haldusalasse. Võiks tinglikult öelda maastiku kaitsmise küsimustega tegelevad keskkonna- ja kultuuriministeerium, korraldamisega põllumajandusministeerium, planeerimisega siseministeerium ja koolitamisega haridus- ja teadusministeerium. Siia lisanduvad erinevused maakondliku taseme halduskorralduses, -poliitikas ja -praktikates, sest Setumaa on jagatud Põlva ja Võru maakonna (ning Petseri rajooni) vahel. Lõpuks tuleb arvestada erinevustega nelja omanäolise Setumaa valla halduses.

²⁴ **tegevandmestik** tähendab siin pidevalt hallatavat ja arendatavat andmebaasi

Uurimismetoodikatest

Setu maastikuarhitektuurilisest pärandist ülevaate saamiseks tuleks metoodiliselt läheneda kolmeti. Üheks võimaluseks on analüüsida maastiku meetrikat, selgitada iseloomulikud maastikumustrid kaardianalüüsiga; teiseks võimaluseks on analüüsida maastike visuaalseid aspekte, selgitada iseloomulikud maastikuelemendid vaatelisest (või laiemalt: tajude) seisukohast lähtudes; kolmandaks võimaluseks on analüüsida maastiku kui märki või kui narratiivi, selgitada setusid ümbritseva maastikulise ruumi, kohtade ja asjade iseloomulikud tähendused nii kohalike elanike kui väljastpoolt tulijate jaoks.

Kaardianalüüs

Maastiku geograafilised omadused on selgitatavad kaardianalüüsiga ehk teisitisõnu maastiku meetrikat analüüsides. Siin on olulised sellised karakteristikud nagu objektide või nähtuste skaala, koosseis (kompositsioon), struktuur, muster. Tähelepanu tuleb pöörata joonstruktuuridele, foonile (maatriks) ja laikudele (*patches*) sellel. Arvestada tuleb nii ruumilisi kui ajalisi parameetreid. Pärandmaastike analüüsil on keskne töö ajalooliste kaartidega selleks, et selgitada tänase maastikumustri kujunemise põhjusi. Setumaa maastikuarhitektuurilise pärandi kaardianalüüsiks kasutatava kaardimaterjali põhjalikum ülevaade on toodud **lisas 1**. Käesolevas aruandes käsitleme eeskätt Setumaa praegusesse Eesti haldusalasse jäävat territooriumi.

Maastikuruumi ja maastikukarakteri analüüs

Teise analüüsi aspekti puhul on tegemist maastiku jälgimisega (ka laiemalt – tajumisega) maastikus viibija positsioonilt. Maastikuruumi all mõistetakse osaliselt või täielikult reljeefi, rajatiste või taimkatte poolt piiritletud visuaalselt avatud ala maastikus, mida tulenevalt ruumielementide suurusest ja proportsioonidest saab tajuda sarnaselt hoones paiknevale ruumile; maastikuruumi põranda moodustab maa- ja/või veepind, seinadeks on puud-põõsad, reljeefivormid ja ehitised ning laeks taevaalaotus (joon. 1); inimene tajub ruume tervikuna, sisenedes uude ruumi kehtestatakse ruumi üle visuaalne kontroll; maastikuruumid võivad paikneda üksteisest eraldatult (nt taluhoovis, metsa sees vms) või ühenduses olles (nt. avatud kultuurmaastik eriilmeliste põldude ja rohumaadega); inimesed tajuvad väga erineval hierarhilisel tasemel olevaid ja erineva suurusega maastikuruume²⁵.

Maastikukarakteri all mõistetakse kindlat, äratuntavat ja ühetaolist maastikuelementide mustrit, mis annab võimaluse üht maastikku eristada teisest. Vahel nimetatakse erilisi, tunnuslikke maastikuelemente maastikukarakteristikuteks.

Maastikukarakteri analüüsi puhul läbitakse järgmised loogilised etapid

- 1) iseloomustamine (erilise iseloomuga alade eristamine, nende klassifitseerimine, kaardistamine ja klassifitseerimine)

²⁵ Muru, T., M. Külvik (toimetaja). 2002. Maastikuplaneerimise põhimõtete integreerimine metsakasutuse planeerimisse. Teoreetiline ülevaade ja metoodika kirjeldus. Riigimetsa Majandamise Keskus ja EPMÜ Keskkonnakaitse Instituut, Tartu, 87 lk.

- a. analüüsi eesmärgi, mahu ja skaala määramine
 - b. olemasoleva informatsiooni kogumine, süstematiseerimine
 - c. välitööd eelmiste etappide põhjal eeldatavate maastikukarakterite/karakteristikute tüüpide ja areaalide täpsustamiseks ning selliste esteetiliste ja tunnetuslike kvaliteetide (sh praeguse seisundi) hindamine, mida on võimalik vaid vahetu kogemuse teel registreerida
 - d. maastikukarakteritüüpidesse klassifitseerimine ja nende tüüpide selge kirjeldamine ja kaardistamine; võib sisaldada mõjutuste ja trendide äramärkimist
- 2) hinnangute andmine
- a. sõltuvalt maastikuanalüüsi eesmärgist tuleb valida sobiv lähenemismurk, kriteeriumid ja määratleda informatsiooni vajadused hinnangute andmiseks
 - b. hinnangu andmine, nt. maastiku seisundi, koormustaluvuse hinnangu, juhendmaterjali, tegevuskava vms vormis

Joonis 1. Vaade viljapuude, hoone, piirdeaia ja kõrghaljastuse poolt piiritletud maastikuruumile. Õlematid sibulapeenral kaitseks kuivamise eest. Järvesuu v. Jatsmani k. (Überpildistus dateerimata originaalilt, foto H. Pärdi, 1977.) ERM Fk 1825:37.

Maastiku tähenduste analüüs

Maastiku tunnetusliku kontseptsiooni seisukohast kannab füüsiline maastik inimeste jaoks nn maastikusõnumit. Kuidas seda sõnumit konkreetselt tõlgendatakse, sõltub tõlgendaja isiklikust või inimgrupi ühisest kogemusest, ootustest ja väärtushinnangutest ning tõlgendamise eesmärkidest. Erinevad inimesed või inimgrupid võivad ühte ja sama maastikku lahti mõtestada väga erinevalt. Maastikuvaate puhul on tähtis, et see, mida nähakse, oleks loetav ja arusaadav. Näiteks mida rohkem on vaateleja kursis Setu külamaastiku vormide, funktsioonide, protsesside ja kontekstide tähendustega, seda rohkem suudab ta vaadet lugeda ning nähtust arusaadavat informatsiooni ammutada. Maastikku tajutakse peamiselt visuaalselt, kuid maastikukogemust mõjutab ka teiste meelte, nagu kuulmis-, haistmis- ja kompimismeele kaudu saadav informatsioon.

2007. aasta suvel viidi läbi prooviküsitlus, kus selgitati erinevatest Setumaa piirkondadest (nulkadest) pärit kohalike jaoks iseloomulikke Setu maastikke ning positiivseid ja negatiivseid emotsioone tekitavaid maastikukarakteristikuid. Maastikutähenduste küsitluste vastused on toodud **lisas 2**.

Instrumente maastikuarhitektuurilise pärandi kaitseks

Programmdokumente

Vaatamata sellele, et Setumaa ala haldavad Eesti ja Venemaa ei ole kumbki veel **Euroopa Maastikukonventsiooni** ²⁶ (jõustus 2004 a.²⁷) liikmed, on kasulik olla teadlik selle rahvusvahelise protsessi väljunditega just kohalikul haldustasemel – seal, kus reaalselt toimub ja teostub maastiku ning sellega seotud kultuuripärandi kaitse ja arendamine.

Konventsiooni loomise algatusidee pärineb erinevate Euroopa piirkondade kohalike omavalitsuste esindajatelt, kes tahendasid maastike kvaliteediga seotud probleemide kasvu, nagu elukeskkonna kvaliteedi vähenemine, piirkondliku omapära kahanemine ning ebapiisav maastikukorraldus. Konventsioonis pööratakse erilist tähelepanu kohalikule kogukonnale, nende huvide tagamisele ja arvestamisele, kuna maastike tulevik sõltub eelkõige nende tegemistest ja tegemata jätmistest. Leppe eesmärgiks on pidurdada maastikulise mitmekesisuse vähenemine, parandada maastike kvaliteeti, säilitada kohalikku omapära ja identiteeti. Rõhutatakse maastiku tervikliku käsitlemise olulisust, hõlmates sealhulgas tavamaastikke ja rikutud maastikke. Õige maastikukorraldus aitab kaasa elukeskkonna kvaliteedi parandamisele, töökohtade loomisele, identiteedi säilitamisele nii kohalikul tasandil kui Euroopa mastaabis. Konventsiooni protsessi käigus vahendatakse liikmesriikide ja asjassepuutuvate organisatsioonide vahel muu hulgas tõhusa maastikukorralduse meetodeid, juhendmaterjale ja tutvustatakse edukaksosutunud näiteid.

²⁶ 2007. aasta 18. novembriks oli konventsioonile alla kirjutanud 35 riiki ja selle ratifitseerinud 28. Ei Eesti ega Venemaa ei ole konventsiooniga ühinenud (ega ka allkirjastanud seda) . Vt.

<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/ChercheSig.asp?NT=176&CM=8&DF=&CL=ENG>

²⁷ Council of Europe, 2000. Official text of the European Landscape Convention and its

Explanatory report. < http://www.coe.int/t/e/cultural_co-operation/environment/landscape/Presentation/index.asp#TopOfPage > (18.11.2007).

Eesti looduskaitse arengukavas²⁸ peetakse tähtsaks Eestile omaste kultuurmaastike väärtustamist, taastamist ja säilitamist ning maastikulise lähenemise integreerimist erinevatesse tegevusvaldkondadesse. Rõhutatakse ka maapiirkondade ehituspärandi ja maakasutusstruktuuri säilimise olulisust, kui maastikulise mitmekesisuse ja kultuuripärandi osa ning identiteedi kandjat. Oluliseks meetmeks peetakse toetusüsteemi arendamist ja rakendamist, mis oleks kooskõlas maastikuhoolduskavade koostamisega.

Vajalikuks peetakse maastike inventeerimise, analüüsimise ning seire olulisust, et saada ülevaade hetkeolukorrast, väärtustest, muutustest ning nende mõjuritest. Tõhusa kultuurmaastike kaitse tagamiseks peetakse oluliseks maastikupoliitika väljatöötamist ja rakendamist, mis juhinduks Euroopa maastikukonventsiooni põhimõtetest, toetades konventsioonist lähtuvate juhendite ja tegevuskavade koostamist. Kultuurmaastikega seotud probleemide lahendusena nähakse olemasoleva seadusandluse täiendamist või uue, maastikke käsitleva õigusakti loomist.

Setumaa maastikupoliitika arendamise käigus saaks kasutada ära, et Looduskaitse arengukava näeb ette seiresüsteemi arendamist, tõstes seire suutlikkust, lihtsustades ja standardiseerides analüüsi ja interpreteerimise võimalusi, võimaldades seireandmete kättesaadavust ja rakendatavust planeeringute koostamisel ning tõstes teadus- ja rakendusuringute suutlikkust kaasaegse ja põhjaliku info pakkumiseks.

Põhilised arengukava maastikukorralduslikud meetmed käsitlevad väärtuslikke alasid. Praegu on peamiseks meetmeteks erinevad toetused, mida antakse väärtuslike maastike hooldamiseks ja taastamiseks.

Sektorite toetus

Lisaks kultuurisektorile, mille esindajaks on ainuke ministeerium, kus on vastu võetud otseselt maastikukaitsele suunatud arengukava Eestis, saame rääkida veel keskkonna, põllumajanduse ja haridus-teaduse sektorite toetusest piirkondlikele ja kohalikele maastikupoliitikatele.

Põllumajandusministeerium saab mõjutada maastike kujundamist ja hoidu läbi põllumajanduslike keskkonnatoetuste. Arengukavast²⁹ selgub, et toetused suunatakse kõrgema riskiga piirkondadele, bioloogilise ja maastikulise mitmekesisuse seisukohast eriti väärtuslikele aladele, samuti kultuuripärandi ja maastikulise mitmekesisuse säilitamisele ning tagatakse looduskaitseadusest ja muudest nõuetest tulenevate kitsenduste tõttu saamata jäänud tulu. Vajalike tegevustena on välja toodud vajadus säilitada traditsioonilised põllumajandusmaastikud. See tähendab, et Setumaal peaks reaalset olema võimalik üsna palju ära teha. Toetuse saamiseks tuleb taotlejal täita teatud nõudeid, mis aitavad säilitada väärtuslikku maastikku.

²⁸ Keskkonnaministeerium, 2006. „Eesti looduskaitse arengukava aastani 2035. Kättesaadav: <http://www.envir.ee/orb.aw/class=file/action=preview/id=181566/Looduskaitse_arengukava100506.pdf> (15.11.2007).

²⁹ Põllumajandusministeeriumi valitsemisala arengukava 2007 – 2010, <http://www.agri.ee/index.php/16846/> (28.11.2007)

Kõige komplekssemalt tegeleb maastikega Siseministeerium, kuivõrd vastutab planeerimistegevuse eest riigis. Oma arengukavas³⁰ väärtustab ministeerium Eesti looduslike ja looduslähedaste koosluste rohkest, kultuuripärandit ja traditsioonilist oskusteavet ning nende säilitamise vajadust. Ministeeriumi vastava valdkonna töötajaga tehtud intervjuu näitab, et kriitiliseks lüliks maastikupoliitika rakendamisel osutub kohalike omavalitsuste madal haldussuutlikkus³¹.

Keskkonnaministeerium, mis eelduslikult võiks olla enim maastikega seotud keskametkond, seostub oma arengudokumentatsioonis maastikega enamasti vaid kontekstiliselt - kaitstes maastike eelkõige kui looduslikke ja poollooduslikke elupaiku³². Riik on alates 2001. aastast Keskkonnaministeeriumi vahendusel maksnud loodushoiutoetusi poollooduslike rohumade hooldamiseks ja taastamiseks (puisniidud, loopealsed, niidud), 20 miljonit krooni aastas, millega on hooldatud või taastatud vastavalt ca 18 000 ha aastas. Seda võib pidada samuti üheks olulisemaks reaalselt elluviidud tegevuseks maastike, sh pärandmaastike säilimiseks ning see tegevus jätkub.

Haridusministeerium oma arengudokumentides³³ otseselt maastiku teemaga ei tegele, kuid selle sektori roll on laiemas loodus- ja kultuurihariduse väärtustamises ning koostöövalmiduses teiste sektoritega ning regioonidega.

Planeeringud

Eesti Vabariigi Valitsuse korraldustega 08.07.1999 nr 763-k ja 11.04.2001 nr 239-k anti maavalitsustele ülesanne koostada 1. detsembriks 2001 maakonnaplaneeringu teemaplaneering „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“. Maakonnaplaneeringu kaheks olulisemaks alateemaks lepiti kokku "Roheline võrgustik" ja "Väärtuslikud maastikud"³⁴. Teemaplaneeringu üheks olulisemaks eesmärgiks on nii loodus- ja keskkonnakaitseliselt kui sotsiaal-kultuuriliselt põhjendatuma ruumistruktuuri tagamine. Kohalikud omavalitsused said ülesandeks määratleda väärtuslikud maastikud ning korraldada väärtuslike maastike kaitse, säilitamine, hooldamine ja mõningal juhul ka taastamine kohalikul tasandil. Väärtuslikud maastikud on mitmekesise maakasutuse ja taimestikuga ilus maastik, kus leidub nii kohalikku identiteeti loovaid ajaloolisi elemente kui sobivaid elupaiku erinevatele taimedele, loomadele ja teistele elusolenditele.

Tänapäevaks on maakondade teemaplaneering läbi viidud üle kogu Eesti ja on alustatud planeeringu täpsustamist valla tasemel. Rida Harju maakonna valdasid näiteks (Viimsi, Harku, Keila jt) on menetlemas maakonnaplaneeringu „Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“ täpsustust valla üldplaneeringu osana. Sellise planeeringu läbiviimine annaks Setumaa valdades võimaluse ühitada

³⁰ Siseministeeriumi Valitsemisala arengukava 2007 – 2010 <http://www.sisemin.gov.ee/atp/?id=17410>

³¹ Kivipõld, K. 2007. Maastikukaitse korraldus Eestis aastal 2007. /avaldamata käsikiri/

³² Keskkonnaministeeriumi arengukava aastateks 2006 – 2010. (<http://www.envir.ee/166316>) (28.11.2007)

³³ nt. Haridus- ja Teadusministeeriumi valitsemisala arengukava 2008 – 2011 <http://www.hm.ee/index.php?popup=download&id=6213>

³⁴ vt. lähemalt <http://www.sisemin.gov.ee/> Põhivaldkonnad > Rahvastik, kohalik omavalitsus ja regionaalareng > Planeeringute osakond > Maakonnaplaneeringud

kultuuriministeeriumi poolt koordineeritava maa-arhitektuuri arengukava eesmärges siseministeeriumi koordineeritava väärtuslike maastike teemaplaneeringu täpsustamise protsessiga.

Ühe planeeringu osana või valdkonnana tuleks käsitleda kaitsealade kaitsekorralduslikku tsoneerimist, vastavaid kaitse-eeskirju ning iseäranis kaitsekorralduskavasid, mis võivad sisaldada oma koosseisus ka sisuliselt teemaplaneeringuid. Selles valdkonnas on teinud järgimisväärsed samme Karula rahvuspark. Näiteks kaitsekorralduskava koostamise eeltööde hulgas on olnud ka Karula traditsiooniline taluarhitektuur ja asustusstruktuur³⁵. Priit-Kalev Parts³⁶ aga soovib määratleda ja kehtestada järgmised soovituslikud ehitus-arhitektuurilised piirkonnad:

- Ehitustegevus keelata
- Ehitustegevus üksnes endistel talukohtadel ja/või vundamentidel
- Hoonestus lubatav vaid olemasoleval hoonestusalal
- Hoonestus lubatav väljaspool senist hoonestusala, kuid arhitektuurilis-ehtuslike (välisilmeliste) tingimustega
- Ehitustegevus piirangutega
- Muude nõuetega alad.

Maastikuhoolduskavad

Peale väärtuslike maastike määramist asusid omavalitsused neile koostama detailseid hoolduskavasid, mis arvestaks alade omapära ja tingimusi ning muuhulgas annaks ülevaate ala väärtustest ja kirjeldaks väärtuste säilimiseks vajalikke hooldustöid. Väärtuslikele maastikele hoolduskava koostamisel on väga oluline roll kohalikel elanikel, sest hoolduskava prioriteedid sõltuvad eelkõige nende endi huvidest ja võimalustest. Samuti on hoolduskava abimaterjal süsteemse tegevuse teostamiseks ja kajastab just kohalike elanike jaoks olulisi väärtuseid.

Suuremat huvi hooldusplaanide vastu on tundnud Põlvamaa maavalitsuse töötajad, kellega on maastikuarhitektidel olnud juba pikaajaline koostöö. Näiteks on koostatud Setumaa piiril oleva Võõpsu aleviku ja küla maastikuhoolduskava³⁷. Ka Tartumaa kohta on valminud väärtuslike maastike teemaplaneeringu raames esteetiline hindamine, kus on kaardistatud kogu maakonna vaated. Tartu valla kohta on koostatud töö “Tartu valla maastikuarhitektuurne ülevaade ja analüüs”, mis käsitleb muuhulgas ka kinnisvaraarendusega seotud probleeme. Jõgeva Maavalitsuse tellimusel tehtud töös “Peipsi looderanniku miljööväärtuslikud alad”³⁸ on väärtusi hinnatud kõrvaltseisja positsioonilt, eesmärgiga eksponeerida ja tõsta nn

³⁵ Jääts, L. ja Rattus, K. Karula traditsiooniline taluarhitektuur ja asustusstruktuur. Ettepanekuid Karula rahvusparki kaitsekorralduskava koostamiseks.

³⁶ Parts, P.-K. 2002. Ehituslikud piirangud ja kaldakaitsevööndite ulatuse määramine Karula rahvusparkis. /projekti aruanne käsikirjana/

³⁷ Merila, A., Nutt, N. 2003. Võõpsu aleviku ja küla maastikuhoolduskava.

http://linn.rapina.polvamaa.ee/vald/Areng/Voopsu.html#_Toc59783978

³⁸ <http://www.jogevamv.ee/> Jõgeva maakond > Maakonnaplaneering > Peipsi looderanniku miljööväärtuslikud alad

miljööväärtuslike alade vaatamisväärsust turistide ja külastajate jaoks. Töös ei hinnata iga hoonet või krunti üksikuna vaid külapilti tervikuna.

Hoolduskavasid on koostatud Põlvamaa, Viljandimaa, Hiiumaa, Raplamaa ja Valgamaa väärtuslikele maastikele. Hoolduskavade elluviimise tegelik olukord on selline, et külaseltside ja -ühingute ühistööna hooldatakse ühiskondlikult tähtsaid objekte. Samas konkreetsete talumaade ja seal asuvate maastikuelementide saatus sõltub iga üksiku maaomaniku huvist ja võimalustest. Kui probleemid ja tähtsamad tegevused on kirja pandud hoolduskavasse ning leidub kohalikke, kellel on pealehakkamist ja tahtmist maade väärtust säilitada või tõsta, võiks järgmise sammuna proovida koostada **hooldusplaani** juba konkreetsele maaüksusele.

Maastikuhooldusplaani

Maastikuhooldusplaani koostamiseks on mitu praktilist põhjust. Esiteks ei pruugi maastikuhoolduskavas suuremale territooriumile (määratletud väärtuslikule maastikule) ettenähtud hooldustegevused olla kogu ulatuses ühesugused ja vajavad maastikuhooldaja jaoks täpsustamist väiksemal maa-alal. Teiseks on hoolduskavad ise liiga üldised, et nende alusel sõlmida maahooldajatega lepinguid ja maksta toetusi ³⁹. Antud idee on leidnud kaudselt kajastamist maastikuhoolduskavade koostamise meetodikas: *hoolduskavades kavandatu elluviimiseks tuleks omavalitsustel rahaliste vahendite tekkimisel hakata sõlmima koostatud hoolduskavade alusel maastikuhoolduslepinguid* ⁴⁰ ja olnud päevakorral väärtusliku maastiku meetme väljatöötamisel põllumajandusministeeriumi poolt. Nimetatud meetme raames planeeriti toetada väärtuslikele maastikele jäävate talude maastike hooldamist hooldusplaani ja üldisema hoolduskava alusel. Sarnaseid maastikuhooldusplaanide kasutatakse M. Semmi andmetel ka Soomes ja Suurbritannias ⁴¹.

Teadaolevalt on Eestis maastikuhoolduskava alusel koostatud vähemalt üks hooldusplan – Postitee hooldusplan, mis hõlmab peamiselt teemaastiku hooldust ⁴². Eelpoolnimetatud dokumendist on võetud järgnev hooldusplaani definitsioon: *maastikuhooldusplan, mis koostatakse reeglina konkreetsele maaüksusele, osutab antud ala väärtustele, nende hoidmise võimalustele ja pakub võimalusi väärtuste säilitamiseks*, mida käesoleva tööga on täpsustatud ja kohandatud talumaastikku arvesse võttes: maastikuhooldusplan koostatakse konkreetsele maaüksusele ning see juhib maaomaniku tähelepanu antud ala väärtustele, maastikukarakterile ja nende säilitamiseks vajalikele hooldustegevustele, samuti pakub võimalusi maastiku rikastamiseks. Sarnaselt hoolduskavale ei määrata ega piirata hooldusplaani maaomaniku tegutsemist tema omandi piirides, vaid osutatakse antud ala väärtustele, nende hoidmise võimalustele ja pakutakse võimalusi väärtuste säilitamiseks ⁴³.

³⁹ Semm, M. 2007. Talu maastikuhooldusplaani meetodika väljatöötamine ja rakendamine väärtuslikel maastikel. /avaldamata käsikiri/

⁴⁰ Hellström, K. 2002. Maastikuhoolduskavad ja maastikuhooldus. Keskkonnaministeerium. 105 lk.

⁴¹ Semm, M. (Op. cit.)

⁴² Merila, A., Nutt, N. 2005. Postitee hooldusplan ja jalgrattatee eelprojekt. *Artes Terrae*. Tartu.

http://www.polvamaa.ee/public/files/Postitee_hooldusplan.doc (28.11.2007)

⁴³ Semm, M. (Op. cit.)

Maastikuhooldusplaani koostamise eelduseks on, et käsitletav ala jääb maakonna teemaplaneeringuga määratletud väärtuslikule maastikule, millele on koostatud üldisem maastikuhoolduskava. Plaan on kavast täpsem ja sisaldab infot konkreetse ala kohta, sellel oleva haljastuse, tänapäevase ja varasema maakasutuse, tähelepanuväärivate maastikuelementide, kaitsealuste objektide ja looduslike alade jms kohta. Hooldusplaani ülesanne on hoolduskava põhjal täpsustada antud ala hoolduse eesmärgid ja konkreetsed hooldustegevused. Samuti kuulub plaani juurde tegevuste ajagraafik ja kalkulatsioon ning rahastamisvõimaluste väljapakumine ⁴⁴. Hooldusplaani koostamine toimub spetsialisti ja maaomaniku vahelises koostöös. Hooldusplaanis kavandatu elluviimine sõltub maahooldaja võimalustest ning oskusest kasutada teatud tegevuste elluviimiseks erinevaid olemasolevaid abiprogramme.

⁴⁴ Merila, A., Nutt, N. 2005. (*Op. cit.*)

Kokkuvõte

Lähtudes Maa-arhitektuuri arengukava rakendamise vajadusest, oleks põhjendatud regionaalse Setumaa jaoks iseloomulikele tingimustele kohandatud **Setumaa maastikuarhitektuurilise pikaajalise arenguvõistluse ja eesmärkide aastani 2010** väljatöötamiseks, avalikuks läbiarutamiseks ning formaalseks vastuvõtmiseks. Käesolev dokument pakub välja töövariandid edasiseks aruteluks.

Seega, aluseks võttes väljapakutavat tegevuskava versiooni, tuleks jätkata Setumaa maastikuarhitektuuri (kultuurimaastike ja ehituspärandi) uurimisstrateegia ja –metoodika väljatöötamist⁴⁵; alustada vastavas valdkonnas koordineeritud uuringute, inventeerimiste ja seirega; luua avalik keskandmestik; töötada välja meetmed Setu maahituspärandi ja kultuurimaastike säilitamiseks ning alustada maastikuarhitektuuriline nõustamissüsteem Setumaal.

Halduslik-ideoloogilises plaanis oleks nii keskasutuste tasemel kui ka maakondlikul ja Setumaa valdade tasemel vajalik **ühitada kaks protsessi**: 1) siseministeeriumi koordineeritava väärtuslike maastike teemaplaneeringu („Asustust ja maakasutust suunavad keskkonnatingimused“) täpsustamine valdade üldplaneeringu osana ja 2) kultuuriministeeriumi poolt koordineeritava maa-arhitektuuri arengukava eesmärkide elluviimine.

Kuna **üldplaneeringud** on kõige olulisemad instrumendid maastikupildi edasisel kujunemisel (on aluseks detailplaneeringute koostamisel), siis on vajalik nõustada Setumaa kohalikke omavalitsusi, et üldplaneeringutesse (ja ka valla arengukavadesse) viidaks sisse väärtuslike maastike ilmet ja piirkondlikke eripärasid hoidvad ja arendavad sätted.

Ametkondadevaheline ja erinevate haldustasemete vahelise protsessi ühistamiseks ning kohapealsete elanike (ning teiste asjaliste) kaasamiseks loovad põhjendatud aluse nn. väärtuslike maastike teemaplaneering ning **väärtuslike maastike hoolduskavade ja -plaanide** koostamise protseduur.

⁴⁵ Esimene oluline samm just traditsioonilise setu ehituse ja laiemalt külaarhitektuuri inventeerimismetoodika väljatöötamiseks on tänaseks tehtud Ahto Raudoja poolt, kelle magistriväitekirjast tuleb EMÜs kaitsmisele tänavu detsembris. Töö viide: **Raudoja, A. 2007**. Setumaa traditsioonilise hoonestuse uurimise metoodika ja kaitseinventuur. 146 lk, 97 joonist, 15 tabelit. Lisa 1. Setumaa puit- ja saviarhitektuuri inventeerimise juhised (29 lk) ja välitööankeet (4 lk) + 2 CD-d. Magistriväitekirja. /EMU metsainstituudis/; kaasjuhendajaks on käesoleva aruande autor.

Lisa 1. Kaardimaterjale maastikuarhitektuuriliseks analüüsiks⁴⁶

Esimese Eesti Vabariigi eelsed kartograafilised materjalid

Esimesed täpset maakasutust kajastavad kaardid Eesti territooriumil asuvate alade kohta on pärit XVII sajandist, mil praegused Eesti alad olid Rootsi Kuningriigi võimu all, ning need kaardid on osaliselt ka tänaseni säilinud. Tõuke ulatuslikeks kaardistamistöödeks Rootsi aladel andis Rootsi soov inventariseerida ressursid. Lisaks oli Rootsi XVII sajandi viimaseks veerandiks sõdadest kurnatud ning riigikassa täitmiseks otsustati erakorralise meetmena rakendada mõisate riigistamist ehk reduktsiooni, millega paralleelselt viidi läbi ka ulatuslikud maamõõdu- ja kadastreerimistööd (Ligi, 1963).

Kõige suurejoonelisemalt viidi nii reduktsioon kui ka kadastreerimis- ja kaardistustööd läbi Liivimaal, kus 6318 adramaast riigistati 5215 ehk ca 84%. Suur Rootsi kataster teostati Liivimaal kolmes osas: esimene maamõõtmine aastail 1681–84, adramaaderevisjon 1688. aastal ja teine maamõõtmine, mis algas 1687. aastal ning vältas Põhjasõjani. Viimane piirdus Liivimaa osas vaid redutseeritud mõisatega. Kuigi Suure nälja aastatel (1695–97) maamõõtmistööd peaaegu lakkasid, jätkus kaardistamine vähesel määral ka Põhjasõja ajal. Viimased kaardid kannavad aastaarvu 1709 (Must, 2000). Siiski oli maamõõtmistega Liivimaal alustatud juba enne reduktsiooni. Esimene teadaolev Liivimaal töötav maamõõtja oli Johan Mefäld, kes tegutses 1640. aastate alguses (Koppel, 2002).

Maamõõtjad pidid koostama kahe erineva mastaabi ja täpsusastmega kaarte. Esimesed väikesemõõdulised ehk geograafilised kaardid kirjeldavad suuremat maastikuosa (nt kihelkond) ja sisaldavad üldiselt vähem informatsiooni kui suuremõõdulised ehk geomeetrilised kaardid (mõõtkava pole väiksem kui 1:8000). Viimased kirjeldavad sageli mõisa, küla või külade gruppi ning on reeglina väga detailitihedad, sisaldades hulgaliselt infot topograafiliste, juriidiliste ja majanduslike nähtuste kohta. Lisaks kaartidele tuli mõõdetud kõlvikute kohta koostada kirjeldused.

Eesti ala puudutavate kaartide puhul võib suuremõõduliste kaartide piiri nihutada julgelt 1:8000-lt 1:10 400-le, sest just selles mastaabis on koostatud enamus XVII sajandi mõisakaarte. Viis korda väiksemas mastaabis nn geograafilisi kaarte nimetatakse Eestis ka kihelkonna või piirkonnakaartideks (Must, 2000).

Kui Rootsi administratsioon 1710. aastal Riiaist lahkus, viidi Liivimaa rüütelkonna nõudmist ignoreerides Liivimaa katastri käigus koostatud kaardid Rootsi. Katastri kaartidest tunti Põhjasõja rüütest kosuva mõisamajanduse tingimustes üha suuremat puudust. XVIII sajandil Eesti aladel kaardistamist praktiliselt ei toimunud. Üksikuid XVIII sajandi II poolel koostatud originaalseid kartograafilisi materjale

⁴⁶ Kaardimaterjalide loend põhineb projektaruandel: Raet, J., Sepp, K., Külvik, M. ja T. Meikar. 2004. Metsa ja avamaastiku territoriaalse vahekorra kujunemise analüüs viimastel sajanditel. EPMÜ Keskkonnakaitse instituut, 98 lk.

(arhiivinimistutes sageli ekslikult dateeritud) tuleb lugeda haruldasteks. Ainsad arvestatavad kaardistustööd viidi XVIII sajandi II poolel läbi Saaremaal 1765. aastal loodud Saaremaa Maaregulatsiooni ja Revisjoni-komisjoni poolt (Must, 2000).

Ulatuslikema mõõdistustööde läbiviimiseks XVIII sajandil puudus Rootsi katastrikaartide olemasolul õigupoolest vajadus. XVIII sajandi teisel poolel laskisid paljud mõisnikud Stockholmis oma mõisate kaartidest koopiad teha, mida seejärel edukalt kasutati mõisapiiride tõestamiseks ja samuti maakorraldustööde läbiviimisel (Must, 1991). Süstemaatilised kadastreerimistööd taastusid Liivimaal tänu XIX sajandi alguse agraarreformidele. 1804. aasta Liivimaa talurahvaseadusega korraldati ümber kogu senine talupoegade koormiste arvestamise süsteem. Nüüdsest peale pidi talupoegade kohustuste suurus mõisa ees taas, nagu XVII sajandilgi, sõltuma nende kasutuses olevate kõlvikute pindalast ja kvaliteedist, mille kindaksmääramine eeldas ulatuslike maamõõdu- ja kaardistustööde käivitamist. Mitte tulu, vaid ressursi maksustamine pidi talumajanduse viima intensiivarengule. Uue süsteemi ellurakendamiseks oli vaja mõõta, hinnata ja kaardistada kõik Liivimaa era-, kroonu-, linna- ja ülikoolimõisate maad.

XIX sajandil läbiviidud mõõdistus- ja kadastreerimistööde kulgu on hõlpsam jälgida kroonumõisate lõikes, keerulisemaks osutub antud küsimus eramõisate osas. XIX sajandi alguses tekkisid Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade juurde katastriosakonnad, mille ülesandeks oli maavalduste suuruse, struktuuri ja omandisuhete arvestamine. Eramõisate osas sõltus maade reguleerimine ja sellega kaasnev mõõdistamine paljus mõisniku enda initsiatiivist ja uuendusmeelsusest. Kõik XVII sajandi Liivimaa mõisakaardid koostati mõõtkavas 1:10 400. Nende alusel koostati hiljem viis korda väiksemas mastaabis piirkonnakaardid. Rootsi-aegset traditsiooni jätkati XIX sajandil mõõtkavadega 1:5200 ja 1:10 400, sajandi teisel poolel hakkasid levima vene mõõtühikute süsteemil põhinevad mõõtkavad 1:4200 ja 1:5600. Reaalse ruumi ja kaardilehe suhe antakse ajaloolistel katastrikaartidel edasi graafilise joonmõõtkavaga. Rootsi-aegset traditsiooni järgivate kaartide skaalajaotises kasutati põhiühikuna küünart, XIX sajandil nii küünart kui ka silda (Must, 2000).

Värvsümbolina kasutati metsa pindelementide puhul tumerohelist värvi. Okas-, sega- ja lehtmetsa eristamiseks kasutati kaardikirjeid või piktogramme. Vanemate kaartide puhul võib olla okas- ja lehtmets ka eristamata jäetud. Samas aga leidub kaarte, millel on okasmets eristatud kuuse- ja männimetsana. Kuni XX sajandini eksisteeris eraldi kõlvikuna võsapõld e Buschland. See tähistas põllumajanduslikke maaalasid, mis peale aletamist ning 2–3 aastast kasutamist sööti jäeti. Söötisolemise aeg kestis veel XVII sajandi alul 30 ja enamgi aastat, XVIII sajandi lõpus oli puhkeperiood 15–20 aastat (Meikar ja Uri, 2000). XIX sajandi kaartidel kasutati võsapõldude tähistamiseks karminpunast värvitooni.

Eestis paiknevad kaardid, mis on pärit enne Teist Maailmasõda, on suuremas osas koondatud Eesti Ajalooarhiivi fondidesse. Vajalikke kaarte saab kohapeal otsida Eesti Ajalooarhiivi fondide nimistute abil. Otsinguid kergendab Eesti Ajalooarhiivi kaartide register, mis sisaldab kirjeid suure osa ajalooarhiivi kartograafiliste dokumentide kohta. Seal on ligi 23 000 kirjet ning uute kirjete sisestamine jätkub. Vanim kaart on aastast 1632. Kaartide register on kättesaadav ka Eesti ajalooarhiivi kodulehe vahendusel (www.eha.ee). Register võimaldab teha otsingut kasutades piirangut

aastaarvudega. Kaarte saab otsida ka kubermangu, maakonna, kihelkonna, mõisa, linna või küla nime kasutades.

Otsides mingi paikkonna kohta eri aegadest pärit kaardimaterjale, võib lisaks kaardimaterjali puudulikule säilimisele esineda ka teisi probleeme. Väikest ala katvate kaartide puhul, näiteks ainult ühe talu maid katvad kaardid, võib aegrea koostamisel tekitada probleeme sama paiga tuvastamisega. Oli üsna tavaline, et omaniku vahetusega kaasnes ka talukoha nime muutus. Seega ei pruugi hilisematelt kaartidelt enam leida samu kohanimesid, mis on vanematel kaartidel ning muutub raskemaks lahustükkidega kaartide paigutamine üldisesse suuremat ala katvasse kaardipilti. Probleeme võivad tekitada ka korduvad kohanimed ja seda juba mõisate tasandil (näiteks oli Kärü nimeline mõis nii Vändra kui ka Simuna kihelkonnas). Ka kõlvikute osas võib erinevate mõõdistajate poolt koostatud kaartide puhul olla kasutatud erinevat tähistust.

Lisaks mõisa- ja talukaartidele ning nende baasil koostatud piirkonnakaartidele, koostati XIX sajandil ka laiemaid alasid katvaid täpseid kaarte. Aastatel 1855–1859 mõõdistati kaart mõõtkavas 1:126 000 ehk nn kolmeverstane kaart. 1893–1913 kaardistasid Venemaa sõjaväelastest topograafid enamuse Eestist mõõtkavas 1:42 000 kaardi koostamisel. Seda kaarti nimetatakse enamasti verstaseks või üheverstaseks kaardiks. Suurem osa Eesti aladest, u Rääpina ja Kilingi–Nõmme jooneni lõunas, mõõdistati 1894–1905 mõõtkavas 1:21 000. 1: 42 000 mõõtkavva viimiseks vähendati neid trükkimisel fotograafiliselt. Mõõdistamist Eesti aladel alustati Narvast ja liiguti sealt läände ja lõunasse. Seega on Narva ümbrus üheverstalisel kaardil kõige vanem ning sealt lõunasse ja läände liikudes „noorenevad“ ka üheverstase kaardi lehed.

Lõunapool eelnimetatud joont mõõdistati mõõtkavas 1: 42 000, milles kaardid ka trükiti. Algse kaardistuse mõõtkavade erinevusest tulenevalt on lõunapoolsed kaardid oma mõõtmetelt suuremad, põhjapoolsed aga natuke detailsemad. Tööd kaardistamisel kestsid aastani 1913, väike osa Kagu-Eestist jäi tööde lõppedes mõõdistamata.

AS Regio poolt on skaneeritud ja toimetatud Eesti üheverstaste kaartide kogu, mis katab kogu Eesti territooriumi. Tegu on CD plaatide komplektiga, mis sisaldab rasterkujul geograafiliste koordinaatidega kaardimaterjali. Kaardimaterjal on jaotatud vastavalt Eesti põhikaardi lehtede numeratsioonile.

Esimese Eesti Vabariigi kartograafilised materjalid

1920–1922 mõõdistasid Eesti sõjaväe topograafid 1: 42 000 mõõtkavas venelaste poolt kaardistamata jäänud Mõniste – Misso – Petseri ümbruse. Eesti Vabariigi täielik verstane kaart sisaldas ligi 400 kaardilehte.

1923 alustas sõjavägi Eesti kaardistamist mõõtkavas 1:25 000. Alustati Kirde-Eestist, Venemaa piirilt. 1935 tunnistati kaardistusprotsess liialt aeglaseks ning sellest loobuti. Loobumise hetkeni oli 12 aasta jooksul suudetud 1:25 000 mõõtkavas kaardistada vaid veidi vähem kui viiendik Eesti territooriumist.

1935 alustati 1:50 000 mõõtkavas kaardi koostamist. Seda tehti uuendades 1:25 000 kaardi või üheverstase kaardi andmeid. Metsarikaste kohtade puhul kasutati kaardi tegemisel aerofotosid. Aastaks 1940 ilmus kavandatud 133st lehest tõenäoliselt 72 lehte (Lankots, 1995).

Lisaks Eestis 1935–1940 välja antud 1:50 000 mõõtkavas kaartidele on Eesti alade kohta 1:50 000 mõõtkavas kaarte välja antud ka Venemaal.

AS Regio poolt on välja antud 1:50 000 mõõtkavas topograafiliste kaartide kogu, mis katab kogu Eesti territooriumi. Tegu on CD plaatide komplektiga, mis sisaldab rasterkujul geograafiliste koordinaatidega kaardimaterjali. Kaardimaterjal on jaotatud vastavalt Eesti põhikaardi lehtede numeratsioonile. Kuna esimese Eesti Vabariigi ajal ei jõutud katta kogu Eesti territooriumi ning ka väljaantutest polnud kõik lehed säilinud, siis selle kaardikogu kaardilehed on pärit aastatest 1907–1950 (Venemaa ja NSVL topokaardid 1907–1943, Eesti Vabariigi kaardid 1935–1940, 1944–1950 NSVL Kindralstaabi kaardid).

1930ndatel aastatel koostati Eesti ülevaatlilikud topokaardid mõõtkavas 1:200 000. Koostamisel kasutati 1:25 000 ja 1:50 000 kaarte. Nende puudumisel kasutati üheverstast kaarti, teed ja asulad kontrolliti üle maastikul. Kaardile kanti ka kõik taluelamud. Taluelamut tähistava risküliku pikitelg oli maastikul paikneva taluelamuga samasuunaline.

Lisaks sõjaväe poolt koostatud kaartidele, koostas kaarte ka Põllutöoministeeriumi Katastri Ameti. Kuni 1927 oli normaal mõõtkavaks 1:5 000. Väikeste kruntide mõõdistamisel kasutati mõõtkava 1:500 ja 1:1 000. 1927 kinnitati normaal mõõtkavaks 1:2 000 ning suuremate kui 10 ha kruntide puhul hakati kasutama mõõtkava 1:4 000. Plaanid joonestati ja värviti käsitsi.

Talude mõõdistamise ja kaardistamise üheks ajendiks oli maade hindamise vajadus seoses maksude õiglasema jaotamisega. Vastava seaduse kohaselt aastast 1923 kuulus hindamisele kogu maa, välja arvatud Liivimaa kubermangu kuulunu. Seal oli maade hindamine läbi viidud juba tsaariajal. Maade hindamine lõppes 1932. Alates aastast 1931 hakati trükkis välja andma katastri ülevaatekaarte mõõtkavas 1:10 000. Seoses riigikorra muutustega ja segaste aegade, jäid ülevaatekaardid tegemata Saaremaa ja osaliselt Võrumaa kohta (Lankots, 1995).

Eesti NSV kaardimaterjal

Eesti NSV aegse kaardimaterjali osas võib mõningaid probleeme tekitada võimude poolt ette nähtud tahtlik kaartide moonutamine, tagamaks riikliku julgeolekut. Kõik topograafilised kaardid kuni mõõtkavani 1:1 000 000 (kaasa arvatud) olid kuulutatud salastatuteks. Nende hulgas ka XIX sajandi lõpust pärinevad üheverstased kaardid. „Tavalistele“ inimestele kättesaadavad kaardid olid enamasti suurendatud mõõtkavas 1: 2 500 000 kaardilt ning kõik sellele lisatav materjal pidi läbima range tsensuuri. Suuremõõtkavaliste linnaplaanide ning turismikaartide trükkimisel kasutati spetsiaalselt selle jaoks valmistatud moonutatud aluskaarti (Mardiste *et al* 2004).

Kui seitsmekümnendate aastate esimesel poolel ammendusid kuuekümnendatel tehtud aeropildistamise materjalid ning tekkis vajadus uue materjali järele, selgus, et

kolmandik Eesti NSV territooriumist on N. Liidu militaarpoliitika tulemusena aeropildistamiseks suletud. Olukord muutus natuke leebemaks kaheksakümnendate alguses, kui uute regulatsioonide kohaselt oli aeropildistamine lubatud praktiliselt kõikjal, kuid kõik fotodega seotud tööd olid lubatud vaid Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse ettevõtete erirežiimi tingimustes. Relvajõudude kasutuses olevaid maa-alasid ja objekte ei lubatud kaardistamisel näidata, need maskeeriti vale situatsiooniga. Fotoplaanide puhul anti tellijale üle sarnaselt töödeldud fotoplaani graafilised koopiad, hiljem ka lihtsalt vastavate alade kohal fototoonita e. „valgendatud“ fotoplaanide koopiad (Potter, 1995).

Seega on sellest ajastust kõige paremaks kartograafiliseks materjaliks aerofotoplaanid ning Nõukogude Liidu Kindralstaabi salastatud topokaardid. Topokaartide mõõtkavaks olid 1:10 000, 1:25 000, 1: 50 000 ja 1:100 000. Tehti ka kaarte mõõtkavaga 1: 200 000, 1:500 000 ja 1:1 000 000. Kaardid on koostatud ajavahemikus 1950–1990. Tänapäeval saab neid kaarte tellida Maa-ametist. Maa-ameti topograafiliste kaartide kogu sisaldab 7180 erinevat kaarti ajavahemikust 1946–1991 (Eesti Maa-ameti koduleheküljel).

Lisaks on kasutatavad endiste majandite (kolhoosid, sovhoosid) maakasutusplaanid mõõtkavas 1:10 000 ja väiksemad. Kaardid valmistati fotoplaanide alusel ning need sisaldasid põllumajanduskõlvikute, metsa- ja soomaade kontuure ning pindalasid 0,1 ha täpsusega. Kuni 1989. aastani valmistatud fotoplaane kasutati põhiliselt sotsialistlike põllumajandusettevõtete maakasutusplaanide koostamiseks, riikliku maade arvestuse pidamiseks ja maakorraldustööde läbiviimiseks. Maakasutusplaanide originaalid on säilinud Maa-ameti andmekogude arhiivis (Eesti Maa-ameti koduleheküljel). Samas on majandite valmiskujul paberkaartide puhul problemaatiliseks faktoriks metsamajandite valduses olnud alade puudumine nendelt kaartidelt. Metsamajandite kaardid, millega maakorralduskavade auke täita, on aga peamiselt metsakorralduslikud. Maakatte info kaartidel puudub, need sisaldavad enamasti vaid metsakorralduslike jaotusi (kvartalid, langid, raiekavad jms). Vastav info tuleks välja otsida andmestikest.

Võimalikud kartograafilised allikmaterjalid taasiseseisvunud Eesti Vabariigist

- Eesti Põhikaart 1:10 000 digitaalsel kujul ja 1:20 000 paberkandjal.
- Eesti Baaskaart 1:50 000. Võimalik taustinfo allikas.
- Vektorkujul digitaalne katastrikaart mõõtkavas 1:10 000. Tegu on vaid vektorkujul piiridega, kõlvikuid pole märgitud. Sobib abimaterjaliks ajaloolistele kaartidele koordinaatide omistamisel.
- Rasterkujul katastri aluskaart, nn „lehmanahk“ 1990ndate algusest. Andmed pole küll nii üksikasjalised, kui põhikaardil, kuid tegu siiski väga täpset infot pakkuva materjaliga.
- Metsakorralduse plaanid 1:10 000. Kuna eraldisi iseloomustatakse peamise puuliigi järgi, siis raske tuvastada segametsa levilat.
- CORINE Land Cover projekti tulemusena saadud maakattetüüpide kaart 1:100 000. Võimalik taustinfo allikas.
- Aerofotod , ortofotod.
- Suure lahutusvõimega sensoritega satelliitide tehtud satelliitpildid.

- Mullastiku kaardid 1:10 000, 1:100 000 ja 1:200 000. Võimalik taustinfo allikaks.
- Soode kaart 1:400 000. Võimalik taustinfo allikaks.

Lisa 2. Maastike tähendusi Setumaa elanikele

Mis on Setu maastikule iseloomulik?

Ahto

Sumbkülad

Vahelduslik maastik sälkorg, männimets, põllud nende vahel
tsässonad

Margus

Puhtad metsaalused

Vahelduv maastik, piirkonniti erinev

Mitmekesine kultuurmaastik (lokaalselt)

Valli

Vanad taluhooned, mahajäetud

Põllutöö

Üksiktalud, omaette

Evar

Põlispuud ja üldse puud

Orud

Tüüpilised taluhooned sumbkülas

Ülle

Jõgi-mägi-org

“Peipsiviir”

Meremäe vaade (*sinist mõtsa nätaq*)

Tarvet

Omapärane hoonestus

Sügavad sälskorud

Kuivad metsad

Raul

Rääptsova ja Korela küla, hooned, lagunened hooned

Mets-liivik Mustaoja tüüpi

Seto talomuuseum

Viivika

Avastamata orud

Tsässonad-pühapaigad

Laulukultuur maastikul tegijatena, kohapeal, “omas mahlas”

Helen

Kuivad männimetsad

Setu külad

Piusa jõgi ja sellega seonduvad orud

Sigre

Orud

Piusa äärsed männimetsad

Iseloomulik taluarhitektuur + taastamisvõimalusega

Riika

Talu-mägi-järv

Kirik koos surnuaiaga

Ryapõld ryalilliga

Maarja

Mägi ja org järvega

Luhaniidud

Ürgne mets

Millist elementi, hetke, nüanssi, emotsiooni naudid enim Setumaal maastikul, looduses, vabas õhus, õues?

Ahto

Surnuaiapüha, suvi, söömine

Margus

Metsik avarus, hõre asustatus, inimtühjus

Valli

Kodupaik kõige laiemas tähenduses

Evar

Seto keel

Ülle

Põldude vahelt Küla hakkab paistma, *kitsa lillipiindra tiiq ja tarõ vaihõ*

Tarvet

Valge toonekurg oja kaldal püüab rohelist konna

Raul

Värsklaht-Õrsava järv / Piusa tammid, sillad, jõgi kokku

Viivika

Suguvõsad-surnuaiatraditsioonid

Helen

Laudadega katmata vanad majad (laudiseta)

Sigre

Veidi lagunev traditsiooniline setu, eriti seal kus taastamise potentsiaaliga

Riika
Pokolduva mägi

Maarja
Mõla org ja järv

Mis ängistab, muret tekitab, ebameeldiv samas kontekstis?

Ahto
Noored, kes hängivad, tegevusetus

Margus
Tiheasulate standardne vorm (Obinita, Värska , Mikitamäe, paneelmajad jm detailid, nõukogude pärand maasikus)

Valli
Prügitamine

Evar
Segav helimüra (autotümps)

Ülle
Prügimajandus-kilekotid-prahihunnikud

Tarvet
Nõukogude suurpõllumajandus

Raul
Looduskaitsealad üle pingutatud (samblikukaitseala kaudu omandiõiguse piiramine)
omanikusse eelarvamusega suhtumine

Viivika
Inimeste vähenemine maal

Helen
Keskconda ebasobivad ehitised (nõuk. aegsed, silikaattellistest nt.)

Sigre
Nõukaaegsed keskused

Riika
Mahajäetud hooned koos tänapäeva inimese rikutud maailmanägemine

Maarja
Turismikuurort Mõlal